

Relatorio

DEMOCRACIA E POLÍTICA LINGÜÍSTICA EN GALIZA*

Xaime Subiela

Politólogo

* A segunda parte deste texto ten un desenvolvemento máis amplo no meu artigo «As razóns da lingua galega», publicado no número 179 da revista *Grial* (2008)

Este texto divídese en dous grandes apartados; o primeiro dá conta de como se desenvolveron as políticas lingüísticas en Galiza durante o período democrático –circunscibíndose aos últimos vinte e cinco anos–; o segundo, abre unha vía de reflexión sobre a fundamentación democrática da normalización lingüística, en concreto cales deben ser os fundamentos morais da intervención pública da promoción da lingua galega.

1ª PARTE: AS POLÍTICAS LINGÜÍSTICAS NA DEMOCRACIA

Considero que, respecto desta parte, non son moitas as novidades sobre os textos que xa daban conta das características principais da política lingüística da Xunta de Galicia, especialmente do departamento dedicado á promoción da lingua galega, a DXPL/SXPL: H. Monteagudo (1997), Cidadanía-CCG (2002) e X. Subiela (2002); xunto a achegas máis recentes como X. Bouzada (2005), A. Lorenzo (2005). Entendo que as explicacións destes textos teñen plena vixencia e, xa que logo, no presente traballo baseareime neste fondo de coñecemento para realizar dous exercicios: por unha parte, incluír unha serie de reflexións máis de fondo ao fío das explicacións da política lingüística en Galiza; e pola outra, estenderei as miñas consideracións ata o momento presente, introducindo algunhas valoracións sobre a súa evolución.

Proceso social e económico. Modernización de Galiza

O proceso de «modernización» de Galiza tivo un atraso importante en relación con outras sociedades da nosa contorna. A maioría da poboación mantivo unhas dinámicas de comportamento características das sociedades tradicionais ata ben entrado o século XX. Obviamente, importantes sectores sociais galegos foron

partícipes dos procesos modernizadores dos países occidentais, tanto no plano económico, con desenvolvemento industrial e a incorporación de lóxicas capitalistas ou tipos de cultivos no ámbito agrario; como no plano social, con certa urbanización e algunhas mudanzas na estrutura social; ou no plano das ideas, coa aparición de movementos ideolóxicos parellos ao conxunto das sociedades occidentais.

Non obstante, ata a década dos sesenta non se produce un proceso modernizador masivo, con vontade de penetrar en todos os lugares e dimensións da sociedade galega; este estivo asociado ao modelo «desarrollista» español. Desde os anos sesenta ata o momento actual as transformacións sociais foron moi profundas e rápidas; pasamos de ser un país maioritariamente vinculado ao sector primario –agricultura e pesca– de corte tradicional, a un país bastante terciarizado, cunha estrutura social máis semellante ao resto das sociedades occidentais. Procédese a unha desagrarización relativa da sociedade galega e tamén a unha urbanización importante, un abandono paulatino das aldeas en tránsito cara ás cidades e vilas galegas –anteriormente o noso proceso urbanizador tiña como principal destino cidades como Bos Aires, Montevideo, A Habana, e logo en Lausanne, Barcelona, Bilbao e Madrid.

Reproducción diglósica da lingua galega

As linguas non permaneceron alleas ás transformacións sociais da modernización de Galiza. Os cambios que se produciron na sociedade galega nas últimas décadas tamén trouxeron consigo mudanzas profundas na utilización das linguas, que, ao meu ver, dan conta do proceso de substitución lingüística do galego.

Pero, antes disto, pode ter interese facer unha pregunta en sentido inverso; máis que cuestionar a actual perda de falantes de galego, podemos preguntarnos como é que o galego foi o idioma de instalación da gran maioría da poboación ata datas tan recentes? Como é posible que a forza uniformizadora do Estado moderno español non fose quen de homoxeneizar a sociedade galega?

Está claro que a incorporación do castelán penetrou nas elites sociais galegas de maneira temperá; todos os corpos vinculados ao Estado operaban nesta lingua, pero tamén outros segmentos sociais poderosos –elite eclesiástica, burguesa, etc. A lingua asociada á construción do Estado-nación moderno foi no noso

caso o castelán e, xa que logo, o proceso nacionalizador do Estado español –procurar unha correspondencia cultural coas fronteiras políticas– estivo asociado á extensión desta lingua. Este proceso ten unha importancia central na concepción dos idiomas, tal e como nos explica o *Euromosaic*: «as linguas de Estado, as linguas “modernas”, as que debían utilizarse para exercer actividades “modernas” que esixían a esencia da razón: Administración, educación, ciencia. As outras podían utilizarse no contexto emocional do “tradicional”».

Ou sexa, que a lingua «moderna» do Estado é clave para operar no ámbito moderno, pero non resulta moi relevante para aqueles sectores sociais que permanecen suxeitos ás dinámicas tradicionais. Para ir coas vacas, ou facer zocos, falar castelán tampouco ten demasiada importancia; só cando hai unha expectativa firme de mobilidade social –a emigración sería unha variante disto– cobra sentido incorporar o castelán como instrumento útil para desenvolverse no novo contexto –para un/ha mesmo/a ou para a súa descendencia. Ao longo do século XX, o sistema educativo xogou un papel destacado neste sentido, dado que as destrezas adquiridas na escola, como a aprendizaxe en lingua castelá, tiñan importancia para a cualificación profesional de determinados traballadores.

No ámbito da comunidade rural tradicional, o galego tiña garantida a súa reprodución para as funcións circunscritas a ese ámbito, igual que estaba garantida a presenza da lingua castelá para as funcións asociadas ao Estado e ás clases dominantes. Na medida en que a sociedade galega mantivo características tradicionais podemos falar de reprodución lingüística diglósica, no sentido de que as dúas linguas en contacto son utilizadas para funcións diferentes, e unha delas está asociada aos usos de dominación política e social; pero tamén reprodución, xa que a lingua, no ámbito da comunidade tradicional, se traslada de pais a fillos sen maiores interferencias –mesmo en períodos onde a escolarización en castelán era case universal.

Aventúrome a dicir algo máis, que os usos lingüísticos en Galiza funcionaron como unha marca de clase que era funcional para as clases dominantes, en canto que o castelán os distinguía dos «sectores populares»: labregos, traballadores manuais, etc., e ata certo punto estaban interesados en reproducir a diferenza.

Podería dicir que o idioma galego conservou tan amplo nivel de uso ata data recente, debido a un certo «arcaísmo» da sociedade galega, que garantía a súa reprodución lingüística diglósica. Tamén neste sentido nos advertía o *Euromo-*

saic de que a maioría dos grupos lingüísticos minoritarios da Unión Europea, case todos eles de linguas non estatais, están na periferia económica.

Mobilidade social e non reprodución da lingua galega

O tránsito de «comunidade tradicional» a «sociedade moderna» –en palabras de Ferdinand Tönnies– é a transformación de fondo que ensancha as posibilidades da mobilidade social e que establece certos requisitos para medrar na sociedade moderna. No noso caso, o ascenso social –a partir dun determinado nivel– levaba asociado a utilización do idioma en que operaban as clases dominantes, e que era o instrumento de utilización escrita no que se atopaba calquera documentación, ademais de estar prohibida a utilización do galego en moí diversos ámbitos.

Como dixen, a gran mudanza da sociedade galega a partir da década dos sesenta é a clave para comprender a amplitude e profundidade do proceso de substitución lingüística actual. Con anterioridade, o castelán xa tiña unha presenza relevante nos ámbitos urbanos (Rei Doval), pero ata esa altura Galiza era unha sociedade maioritariamente rural –e tradicional. A medida que o groso da poboación se traslada ao ámbito urbano, rómpese de maneira masiva a reprodución da lingua galega, dado que os pais e as nais educan os/as seus/súas fillos/as na lingua en que estiman que lles vai ir mellor na vida. Pero, ademais, outras axencias de transmisión do castelán, como a educación ou os medios de comunicación, eran máis accesíbeis ao conxunto da poboación e máis determinantes para a evolución social.

Neste contexto, o castelán convértese na lingua do progreso e o galego asóciase co atraso, con aquilo do que se quería fuxir. A lingua galega aparece como un marcador de identidade negativa, un estigma de procedencia que é deostado no mundo «moderno», unha característica que identifica ao seu portador cun mundo que valora negativamente e, xa que logo, unha «diferenza» que preferiría non ter.

En sentido complementario, a lóxica de diferenciación social conduciu a extremar esta marca; en moitos contextos a cuestión xa non era que falases en castelán, senón demostrar canto de lonxe estabas do galego –xa que se valoraba a súa ignorancia.

Proceso político. Democracia e institucionalización da Comunidade Autónoma

A instauración dun réxime democrático en España e a constitución de Galiza como Comunidade Autónoma estableceron a estrutura de oportunidade que permitiu a actuación pública de salvagarda duns mínimos dereitos para os galegofalantes, nun primeiro momento, e a promoción da lingua galega, posteriormente.

Transición democrática

A instauración da democracia estableceu a estrutura de oportunidade política que fixo posible a cobertura pública para os dereitos dos galegofalantes, e do propio idioma galego como un valor que salvagardar e promover. No caso español, o proceso de conquista das liberdades e de reivindicación das nacións históricas foi bastante parello; e do mesmo xeito os procesos de instauración dun réxime democrático e a descentralización política.

Neste sentido, o momento histórico do último franquismo e da transición á democracia xerou un ambiente favorable a reivindicacións como as da lingua; considerábase que a falta de democracia atinxía non só ás liberdades e á representación política, senón tamén á pluralidade cultural e lingüística do Estado. A utilización pública de idiomas diferentes ao castelán vivíase como un exercicio de conquista das liberdades e de xustiza histórica; pero tamén noutro sentido, reivindicacións de carácter nacional incluían esa dimensión de conquista das liberdades; na linguaxe da época, a liberación do «pobo oprimido» –democracia para o conxunto dos cidadáns– estivo bastante ligada á liberación dos «pobos oprimidos» –vindicación de dereitos colectivos.

Ao feito de que o galego fose a lingua da maioría da sociedade, e a lingua das clases menos favorecidas, xuntouse a súa consideración como lingua que nos definía como colectividade diferenciada ao longo da historia. A idea de pobo utilizábase en sentido múltiple e impreciso, xa que en si mesma é un significante evocador e con potencialidade mobilizadora; isto permitía confundir vindicacións de orde democrática, de esquerdas, e as galeguistas/nacionalistas.

Todo isto producíase en oposición a un réxime autoritario que incorporaba como parte fundamental do seu discurso o nacionalismo español, cunha concepción monolítica e represiva de España, na que non había cabida para dife-

renzas culturais, e menos cando estas tivesen significación política. Máis adiante comentarei o significado da Constitución española na configuración do novo marco de liberdades no ámbito lingüístico.

O Estado das Autonomías

O proceso de descentralización fixo confluír en España as dimensións política e administrativa. Dun Estado fortemente centralizado pasouse a un sistema que daba conta da necesidade de descentralización administrativa –de cara a un mellor servizo aos cidadáns e unha maior eficiencia– e das reivindicacións políticas en favor da autonomía política de diversos territorios –onde distintos suxeitos internos reclamaban dereitos de autogoberno.

O Estado das Autonomías é unha resposta única a estas dúas cuestións, que acabou conformando unha dinámica de descentralización política de corte federalizante; outorgáballe carácter político a cadansúa unidade –existencia de parlamentos autónomos, executivos, competencias propias, etc.–, e, dalgún xeito, equiparaba o conxunto das comunidades autónomas, agás no plano cultural e lingüístico.

Os motores do proceso de descentralización política foron protagonizados polas reivindicacións catalá e vasca, e en menor medida por outras comunidades. Isto provocou que se establecese un contexto máis favorable ás reivindicacións do conxunto das linguas minorizadas. Foi frecuente que Cataluña e o País Vasco establecesen o marco de relación co Estado, ou a normativa de promoción da lingua propia constitucionalmente aceptable, pero, sobre todo, establecían o modelo de referencia –para o noso caso, a normativa do galego tendeu a imitar principalmente á catalá.

Institucionalización da Comunidade Autónoma Galega

A instauración de Galiza como Comunidade Autónoma foi o factor determinante para a existencia da política lingüística. O Estatuto de autonomía establecía un marco de competencias propias, entre as que se atopaba a materia lingüística, e outras en que o Parlamento e a Administración autonómicos estaban obrigados a facer xestión das linguas, como o ensino, os medios de comunica-

ción públicos, ou a lingua de expresión da propia Administración. Tamén abría un campo de posibilidades no resto das competencias, que coincidiu no tempo cun período de expansión de determinados servizos públicos –por exemplo a sanidade–, onde, desde os anos oitenta ata mediados dos noventa, a Comunidade Autónoma Galega foi adquirindo importantes competencias.

Cómpre chamar a atención sobre a importancia que cobrou a lingua como capital simbólico de lexitimación das institucións autonómicas e de diferenciación política. Durante estes vinte e cinco anos, estableceuse unha dinámica política entre as forzas que encabezaban os gobernos autonómico e central, que levaba á confrontación cando non coincidía a mesma forza política nos dous gobernos. Un exemplo disto foi cando en setembro de 1987 o goberno de Alianza Popular promulgaba o decreto que establecía o galego como idioma vehicular de varias materias no Ensino Medio, impugnado polo executivo de Felipe González diante do Tribunal Constitucional, que deu lugar á histórica manifestación de decembro de 1987, á que asistiu Xerardo Fernández Albor.

A actuación pública sobre a lingua na Galiza democrática

Caracterización da política lingüística en Galiza

- O principal obxectivo implícito da política lingüística foi evitar a confrontación por motivos lingüísticos e asemade rendibilizar o capital simbólico da lingua galega. Creo que a relevancia da ausencia de conflictividade social arredor das linguas podemos valorala hoxe de xeito máis benevolente, xa que está comprobado que as reaccións en contra da normalización lingüística poden ter un certo alcance social.
- Podemos considerar a política lingüística da Xunta de Galicia como de baixa intensidade (A. Lorenzo), caracterizada polo seu carácter morno e a súa escasa densidade e diversificación. En termos politolóxicos, poderíamos denominala «incrementalista»: ir facendo. Un facer sen molestar, que equivaleu segundo os casos a non facer, ou ben a facer en asuntos pouco problemáticos –acotío de escasa relevancia para a promoción social da lingua–, e sobre todo a establecer normas declarativas de dereitos cun certo grao de ambición para as que logo non se habilitaban medios para o seu cumprimento.

Tamén é certo que o contido declarativo da lexislación tiña un carácter simbólico, tendo a pretensión de ser utilizada como factor de concienciación (Ferreira, Nogueira, Tato e Villares). A lexislación en moitos casos tiña un carácter «tendencial», operaba como unha referencia á que se debería chegar, máis que como uns mínimos exixibles; cabe dicir que isto é relativamente frecuente noutros campos, como o medio natural, as políticas de igualdade, etc.

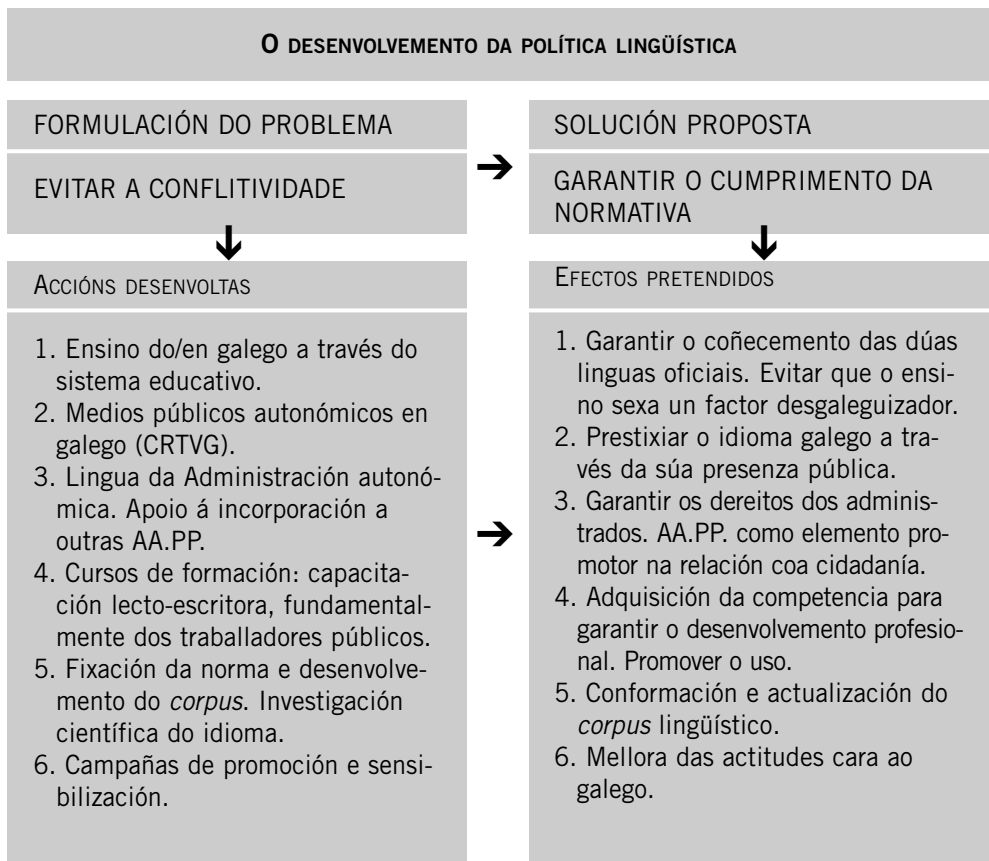
- Confrontación cos principais axentes promotores da normalización lingüística.
- A política lingüística galega foi unha imitación adaptada do modelo catalán, como xa expliquei. Cataluña definía o marco do posible e aceptable, o marco conceptual –normalización, lingua propia, etc.–, e xogaba como punta de lanza de accións que desenvolver –se ben pola súa vez estes imitaban maioritariamente o modelo do Quebec.

Contidos principais da política lingüística da Xunta de Galicia

- Estandarización do *corpus* e centralidade do lingüístico. Durante o período preautonómico estableceuse a norma do idioma galego –Instituto da Lingua Galega-USC e Real Academia Galega–, que tivo un desenvolvemento do *corpus* lingüístico durante todo o período: vocabularios, dicionarios, gramáticas, etc. Este foi un dos campos máis atendidos durante este período e tamén un dos máis controvertidos, e orixinou un conflito sobre a norma que enfrontou a boa parte dos axentes promotores da lingua galega.
- As principais actuacións da Xunta de Galicia atenderon ao desenvolvemento da Lei de normalización lingüística:
 - No ámbito da educación, incorporar o idioma galego como materia e logo como lingua parcialmente vehicular do ensino, establecendo os decretos que tiveron maior repercusión pública, e que foron obxecto de reclamación polo seu incumprimento por parte dos axentes da NL.
 - A Administración autonómica asumiu a utilización da lingua galega na súa comunicación escrita, tanto interna como na relación cos cidadáns –por exemplo, o DOG difúndese case exclusivamente neste idioma.
 - Na creación dos medios de comunicación públicos galegos, radio e televisión, decidiuse que utilizasen en exclusiva o idioma galego –agás na publicidade no caso da TVG.

–No tocante aos topónimos das poboacións galegas, aprobáronse as formas galegas como legais para todos os efectos. Un dos conflitos simbolicamente máis relevantes do período tivo que ver coa utilización en castelán do topónimo da Coruña.

- A Dirección Xeral de Política Lingüística da Consellería de Educación –actualmente Secretaría Xeral vinculada á presidencia da Xunta de Galicia– interveu en diversos campos, destacando as súas actuacións no referido á formación en lingua galega para adultos, nas axudas para promover o uso do galego en diversas entidades, na xeración de recursos para a galeguización e nas campañas de promoción e sensibilización social. Vemos de maneira sintética o conxunto das actuacións da Xunta de Galicia, especialmente as da DXPL/SXPL.

7. Creación de SNL/ENL en entidades e organismos públicos e privados.
8. Subvencións e axudas a empresas e asociacións.
9. Subvencións para a promoción da edición.
10. Subvencións a medios de comunicación privados.

7. Facilitar e promover o seu uso nas entidades. Garantir o uso correcto.
8. Promover a galeguización dos usos escritos públicos das organizacións.
9. Aumentar a oferta de recursos en galego, sobre todo no ensino.
10. Incrementar o uso do galego nos medios de comunicación.

Fonte: elaboración propia sobre a base do libro *O proceso de normalización do idioma galego (1980-2000)*. Volume I: *Política lingüística: análise e perspectivas*

Emerxencia dun novo ciclo de política lingüística en Galiza

Nos últimos anos producíronse unha serie de cambios arredor da política lingüística no noso país que apuntaban cara a unha actuación máis consensuada en favor da lingua galega; un impulso decidido que abrise un novo ciclo, tan agardado polos axentes promotores do idioma galego. Os cambios aos que me refiro son, segundo A. Lorenzo: a modificación da normativa (RAG) en 2003, a aprobación do Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega en 2004, e o cambio de goberno en 2005 coa creación dunha Secretaría Xeral de Política Lingüística na presidencia da Xunta de Galicia.

A Real Academia Galega procedeu á modificación das normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego no ano 2003, a partir do traballo dunha comisión integrada por académicos numerarios, representantes dos departamentos de Filoloxía Galega das tres universidades de Galiza e do Instituto da Lingua Galega. Para o seu presidente, Xosé Ramón Barreiro Fernández, «a busca da concordia lingüística explica que se introducirán aspectos asumibles doutras propostas normativas». Esta situación estableceu un novo consenso, máis integrador das diferenzas que sostiñan os/as diversos/as especialistas e axentes promotores da lingua galega.

O Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega (PXNLG) promovido pola anterior Administración da Xunta de Galicia foi tamén un exercicio na procura dun novo consenso sobre a política lingüística. A implicación de diversos sectores con diferentes sensibilidades sobre o tema permitiu chegar a un acordo base

de planificación lingüística que establecía novos retos e un compromiso público como nunca houbera desde a Lei de normalización lingüística en 1983.

O cambio no goberno tamén supuxo unha nova expectativa, por unha banda, o propio cambio xa significaba unha renovación, e por outra, desprazar o departamento responsable da Consellería de Educación á presidencia da Xunta de Galicia recollía unha vella demanda que o concibía como dinamizador dunha actuación transversal do conxunto do goberno galego. Pero, sobre todo, agardábase unha actuación máis decidida e coherente, máis atenta á efectividade social da intervención pública.

Ao meu xuízo, nesta década tamén se asistiu a un certo cambio de paradigma na promoción da lingua galega, que procuraba unha maior efectividade das accións e un mellor acomodo democrático no tocante á recepción destas. O discurso hexemónico do activismo e a «macrosociolingüística» complementouse co discurso e a práctica dos/as profesionais de diversas institucións, que procuraban recursos máis operativos para a intervención concreta desde as administracións públicas a nivel micro/meso.

Os plans dalgúns concellos e universidades comezaron a incorporar fórmulas de planificación estratéxica, concibindo os plans como un proceso de intervención social en si mesmo, un proceso que procuraba activar dinámicas de colaboración entre os axentes promotores do galego e poñer estas accións en diálogo co conxunto da sociedade. Pártese da idea de que a implicación dos actores no proceso de reflexión e proposta activa os recursos precisos para a súa posta en marcha e resulta unha garantía do seu compromiso e efectividade. Considerase aos actores do proceso como suxeitos con criterio propio que dispoñen de ideas e recursos, non só como un obxecto sobre o que se actúa.

A nova situación, froito dos cambios confluentes, anunciaba un momento de consenso e novo impulso, xerou unhas expectativas que polo momento non foron cumpridas. Por unha parte, o cambio no goberno fixo que o Partido Popular adoptase posicións moi diferentes ás que mantiña cando gobernaba; unha vez na oposición, está a dar unha certa cobertura a algúns movementos contrarios á normalización lingüística e ao propio PXNLG consensuado baixo a presidencia do señor Fraga Iribarne; un dos obxectivos desta nova estratexia é connotar as accións do goberno como radicais e impositivas. Por outra parte, o departamento responsable da política lingüística no novo goberno non foi quen

de establecer retos ambiciosos e xerar alianzas estratéxicas cos activos para a promoción do galego na sociedade. Houbo diversos aspectos que melloraron de forma substancial, pero non se atenderon de todo as expectativas xeradas.

Ao meu xuízo, o cambio de goberno desenvolveu actuacións positivas en diferentes campos:

- O decreto do ensino que establece que o 50% das materias teñan o galego como lingua vehicular. Tamén considero interesantes os esforzos por coordinar, dinamizar e proporcionar materiais aos equipos de NL dos centros de ensino.
- A mudanza nos cursos de formación en lingua galega; o sistema CELGA define a aprendizaxe en termos de capacitación comunicativa e homólogos coa formación noutras linguas.
- Activouse a Comisión Interdepartamental da Xunta de Galicia, con reunións a distintos niveis que procuran concertar diferentes actuacións de carácter transversal. Considero moi razoable que as primeiras accións se dirixiran a aproveitar as propias potencialidades da Administración autonómica –estratexia de dentro cara a fóra.
- A oferta para a «escolarización» en galego na primeira infancia, especialmente a introdución do galego como lingua da rede pública de escolas infantís. O momento da adquisición da linguaxe é clave para a reprodución da lingua galega e para que o conxunto das nenas e nenos estea familiarizado con esta lingua.
- O importante aumento de recursos tecnolóxicos en lingua galega. Así como a dinámica de promoción do galego no tocante á sociedade da información: TIC, contidos nas web, a proposta do dominio «.gal», etc.
- Promover a creación e a xeración de contidos culturais en lingua galega. Facerlle accesibles ao conxunto da poboación recursos culturais diversificados neste idioma. Tamén a proxección internacional da cultura galega e a xeración dun tecido económico arredor da cultura en lingua galega.
- Unha actuación integrada no ámbito empresarial, a través dos servizos que se ofrecen desde a Confederación de Empresarios de Galicia.
- Reorientación dalgunha programación dos medios públicos galegos, dirixidos a atraer xente nova sen reducir a audiencia de sempre, como no caso da radio galega.

- Establecemento de cláusulas que condicionen os apoios públicos á utilización dun mínimo de comunicación pública en idioma galego, salvagardando os dereitos dos consumidores –como no caso do comercio.

Do lado das carencias poderíamos comentar:

- Unha actuación máis decidida da Secretaría Xeral de Política Lingüística que puidese exercer un novo liderado social neste campo, incorporando os diferentes actores a unha estratexia pública concertada.
- Establecer os medios para poder facer cumprir as normativas legais sobre o galego, especialmente no ensino.
- A actuación coordinada entre as diferentes administracións, especialmente o tan nomeado Consorcio coas administracións locais; o que permitiría unha coordinación «multinivel», gañando en eficiencia e diferenciación por tipos de contextos; este Consorcio tamén facilitaría unha mellor dotación e cualificación de profesionais neste campo.
- As axudas aos medios de comunicación privados continúan carecendo de efectos perceptibles na evolución dos usos do idioma galego.
- Falta explorar en varios ámbitos o efecto social da galeguización da Administración.
- Continúa a haber dificultades graves en certos ámbitos tradicionalmente reticentes á incorporación do idioma galego; a Mesa pola Normalización Lingüística facilitou o dato de que as sentenzas en galego representan o 7% do total.
- Necesidade de acordos estratéxicos, como plans, pactos sociais que se elaboren en colaboración cos propios sectores, que permitan ensamblar a acción pública coa social.
- Producción de materiais en lingua galega, máis orientada a atender eficientemente as necesidades de maior importancia social.

Considero que segue sendo o momento de promover grandes consensos que incorporen nunha estratexia compartida os principais actores: as forzas políticas galegas, os axentes de promoción da lingua galega na sociedade, os axentes representativos da sociedade galega, incluíndo as institucións máis relevantes. En

períodos anteriores había unha certa confusión sobre a maneira de acadar este consenso. A procura dunha boa receptividade das accións da política lingüística –cando menos que non se dese un rexeitamento activo– adoitaba ir ligada á lasitude; evitar problemas conxugando un alto nivel de compromiso e un baixo nivel de intervención. Entendo que evitar a crispación social en materia de linguas é un obxectivo valioso para a sociedade galega e para o propio proceso de normalización lingüística, pero este debe fundamentarse en consensos fortes sobre bases sólidas: compromisos integradores para o conxunto da sociedade.

2ª PARTE: A DEMOCRACIA NAS POLÍTICAS LINGÜÍSTICAS

Reflexión sobre os fins da política lingüística en Galiza

Na segunda parte mudarei de linguaxe e introducireime en campos pouco transitados polo mundo das análises sobre as linguas por esta latitudes. Nesta sección intentarei desenvolver razoamentos que fundamenten o «para que» do uso do idioma galego. A maioría das discusións na nosa comunidade circunscríbense ao «por que» a lingua galega está na situación actual –explicación sociolingüística– e o «como» da intervención –a normalización lingüística–. O «para que» cambia en parte o foco da cuestión; xa non se concentra en como pode mellorar a lingua galega, senón en que beneficios obteñen as persoas que utilizan esa lingua.

Procurarei facer unha reflexión aberta sobre cales son as razóns que avalan a intervención pública en favor da lingua galega. Falo de reflexión aberta, no sentido de non estar prefixada e tamén polo feito de ser unha tentativa inicial de abordar argumentos «universais» sobre o «para que» da promoción pública da lingua galega, e cales serían as intervencións lícitas das administracións públicas. Creo conveniente reflexionar de maneira aberta sobre os «fins» da normalización lingüística e, xa que logo, abordar a razoabilidade da política lingüística en Galiza.

Obviamente, a razón está presente nos argumentos da normalización lingüística, o que acontece é que estas razóns son maioritariamente de carácter instrumental. É dicir, a racionalidade aplícaselle ao medio a través do que debemos che-

gar a unha situación desexada, pero raramente se valora a bondade dos obxectivos que se perseguen, o que tamén sucede de forma habitual noutros ámbitos sociais e políticos. Os argumentos que se recollen no presente texto atenden fundamentalmente á razoabilidade destes, e non á súa racionalidade instrumental. Dito de forma máis concreta, máis que reflexionar sobre a mellor forma de chegar á normalización da lingua galega, pensamos en cales son os obxectivos que se deben perseguir en materia de lingua en Galiza e cales son as vías lícitas para acadalos.

Tamén creo necesario introducir a cultura da razoabilidade noutro sentido, e transitar da lóxica da evidencia á lóxica da argumentación, incorporando as razóns de carácter universal na promoción do idioma galego. Considero que non se lle debe ter medo ao debate aberto, a introducir as discusións do plano internacional e a promover razóns substantivas, non só as razóns de carácter instrumental para un obxectivo prefixado; a cuestión sería achegar novas razóns e apuntalar as supostas evidencias nos debates sobre a lingua galega.

Por que e de que maneira as administracións públicas deben promover a lingua galega

Poderes públicos e linguas

O primeiro que cabe dicir é algo obvio, os poderes públicos non son neutros en materia lingüística; «se é posíbel e incluso recomendábel que un Estado permaneza neutral respecto da etnicidade ou da relixión, non é posíbel facelo coa lingua» (IDH, 2004). E isto por varias razóns: primeiro porque os Estados se comunican nunha ou varias linguas determinadas; segundo porque oficializan o seu uso e obrigan os seus cidadáns a que a/s coñezan, e determinan cales deben ser utilizadas no espazo público –por exemplo polos medios de comunicación–, e tamén definen como deben ser aprendidas e utilizadas no ámbito educativo. En moitos sentidos, o Estado está na obriga de facer unha xestión das linguas que operan no seu territorio, máis ou menos consciente.

O Estado moderno caracterizouse por ser un Estado nacionalizador, é dicir, procurou que o conxunto dos seus súbditos –posteriormente cidadáns– dispuxese dunhas características culturais homoxéneas. A diferenza do poder medie-

val, ou do poder dos imperios, o Estado moderno procurou unha correspondencia cultural cos límites do seu territorio, a creación dunha nación axustada ás súas fronteiras (E. Gellner). En palabras de Will Kymlicka,

os Estados-nación non apareceron no principio dos tempos e tampouco xurdiron da noite para a mañá: son o produto de meticulosas políticas de construción nacional, adoptadas polos Estados para difundir e robustecer o sentimento vinculado á condición de nación. Estas políticas inclúen currículos educativos nacionais, apoio para uns medios de comunicación nacionais, adopción de símbolos nacionais e de leis sobre a lingua oficial, leis de cidadanía e naturalización, etc. Por esta razón, quizá sexa mellor describir estes Estados como «Estados de construción nacional» ou como «Estados nacionalizantes» no canto de facelo como «Estados-nación».

No caso español, é ben coñecido o carácter obrigatorio do castelán e as trabas para o uso da lingua galega ata épocas recentes. Os poderes públicos do Estado buscaban a homoxeneidade lingüística e cultural nos límites do Estado-nación, para o que desenvolveron políticas asimilacionistas semellantes ás da maioría dos Estados europeos. Podía haber certa diversidade interna sempre que non tivese significado político de diferenza e que se percibise como xerarquicamente inferior á lingua española por antonomasia: o castelán.

Por suposto, a Constitución habilitou un marco que permitía desenvolvementos estatutarios que amparasen a protección xurídica das demais linguas do Estado; establecendo diversas consideracións: «o castelán é a lingua española oficial do Estado. Todos os españois teñen o deber de a coñecer e o dereito de a usar»; o carácter cooficial das outras linguas, se así se define nos estatutos; o principio territorial que circunscribe ás outras linguas ao ámbito da súa comunidade autónoma.

A implantación dunha política lingüística en Galiza hai que enmarcala a partir deses antecedentes: o castelán é a lingua do Estado, define este idioma como oficial para todo o territorio e establece a pauta do «normal»: un Estado = unha lingua, e o que se escape de aí é unha anomalía á que hai que procurarlle un aco modo nun Estado democrático. Establécese unha especie de política lingüística de oficio –por defecto–: de entrada, o castelán é o idioma de obrigado coñecemento para toda a poboación española e presuponse que toda comunicación no espazo público debe ser en castelán en todo o territorio español; calquera varia-

ción desta pauta hai que argumentala en boa medida como unha excepción á norma xeral.

Os estatutos de autonomía definiron este desenvolvemento constitucional, procurando que as institucións das comunidades autónomas con lingua propia se erixisen nas principais valedoras destas. En Galiza hai política lingüística en boa medida porque hai institucións autonómicas. Queda por analizar como o aparato autonómico tamén operou como un axente «nacionalizante», asentado nunhas fontes de lexitimidade diferentes ás do Estado central, nas que a lingua galega tivo un importante papel.

Distribúense de xeito tácito os papeis das administracións na protección de cada lingua: as institucións centrais do Estado deben ser as valedoras preferentes da lingua castelá, e as institucións autonómicas, das linguas propias de cada Comunidade; o que sucede é que a actuación do Estado central é apenas perceptible, e só se valoran como políticas de promoción dunha lingua as das autonómicas.

Política lingüística democrática

Todos os Estados están na obriga de realizar algún tipo de xestión das linguas, pero non todas son igualmente democráticas. Neste apartado analizamos diversos requirimentos para que unha política lingüística poida considerarse democrática; de entrada, cómpre ter en conta que a receptividade cara a estas políticas ten un carácter dinámico, no que o marco social interacciona coas propias actuacións públicas. En termos de François Grin, na oferta de políticas hai que ter en conta a demanda de políticas.

Aquí imos expoñer de que maneira a política lingüística é unha responsabilidade dos poderes públicos para facer efectivos os dereitos de todos os cidadáns, ou salvagardar un ben que ten un valor público para o conxunto da sociedade. Pero os fundamentos morais da democracia pluralista e o liberalismo político –cos que case todos/as coincidimos– indican que as persoas deben ser capaces de formar o seu propio sentido do ben (J. Rawls), e, xa que logo, para os poderes públicos democráticos non son lícitas –moralmente aceptables– todas as formas de promoción dunha lingua; como ben dicía John Locke: «a fe imposta politicamente é un absurdo que non lle pode compracer a Deus».

Liberdade cultural, linguas e desenvolvemento humano

As linguas a favor dos galegos e galegas

Considero un requirimento democrático central que a política lingüística se desenvolva en favor dos galegos e galegas (Amartya Sen). Isto pode semellar unha obviedade pero é bastante habitual que os humanos nos afastemos das nosas propias creacións, e estas cobren unha natureza que se volve contra nós.

Isto tamén sucede no caso das linguas. É frecuente que utilicemos versións reificadas das linguas, de maneira que consideremos os obxectivos lingüísticos un fin para o que as persoas que o utilizan son o instrumento portador. Neste texto mudamos o enfoque: os/as falantes somos portadores dun ben e, xa que logo, instrumentos para a continuación dese ben; pero a cuestión relevante é como ese ben pode ser valioso para as persoas que o teñen e para os seus descendentes. Desde este punto de vista, as linguas son valiosas na medida en que o son para as persoas e as comunidades que as falan; fundamentamos este argumento nas ideas de «desenvolvemento humano» e «liberdade cultural» que utilizan o Programa de Nacións Unidas para o Desenvolvemento (PNUD) e a Organización das Nacións Unidas para a Educación, a Ciencia e a Cultura (UNESCO), recollido de forma extraordinaria no *Informe sobre desenvolvemento humano 2004. A liberdade cultural no mundo diverso de hoxe*.

«O desenvolvemento humano é o proceso polo que se amplían as opcións da xente para que esta faga e sexa o que valora na vida»; deste xeito, outros procesos que inflúen no desenvolvemento humano, como o crecemento económico, son importantes pero de ningunha maneira exclusivos; este concepto máis integrador trae as persoas e as súas vontades a primeiro termo, e por iso as dimensións culturais e identitarias cobran un novo valor, en canto xeradoras de sentido para os seres humanos.

«A liberdade cultural constitúe unha parte fundamental do desenvolvemento humano, posto que para vivir unha vida plena é importante poder elixir a identidade propia –o que un é– sen perder o respecto polos demais ou verse excluído doutras alternativas». A modernidade defínese pola autonomía, pola liberdade de elección individual, pero esta hai que considerala nun sentido amplo, «a liberdade cultural é que a xente poida vivir e ser aquilo que

escolle e contar ademais coa posibilidade adecuada de optar tamén por outras alternativas».

A concepción que facemos aquí das linguas e as políticas lingüísticas ten que ver con estas ideas: como definimos unha política lingüística que amplíe as capacidades humanas das galegas e galegos, considerando de forma substantiva a súa vontade e as posibilidades de optar. Isto, ao meu xuízo, fundamenta unha actuación decidida en favor da lingua galega, para que sexa unha opción efectiva que se converta nunha oportunidade real para a cidadanía galega. Pero tamén acouta cales son accións públicas lícitas na promoción das linguas, e cales son os límites da normalización lingüística en canto enxeñaría social. A primacía da autonomía persoal e a consideración kantiana das persoas como un fin en si mesmo fan que estableza unha certa prevención cara á reificación das linguas, «a liberdade cultural consiste en ampliar as opcións individuais e non en preservar valores nin prácticas como un fin en si cunha lealdade cega cara ás tradicións».

Por que é bo falar en galego

Neste apartado imos argumentar máis en concreto cal é o valor que pode ter a lingua galega para as galegas e galegos, globalmente para a nosa sociedade e para o conxunto da humanidade. Na mesma liña que o exposto anteriormente, mostramos en que sentido a promoción pública da lingua galega pode comprenderse como un factor de desenvolvemento humano.

O VALOR PARA AS PERSOAS. O PLURILINGÜISMO AMPLÍA AS CAPACIDADES DAS PERSOAS

A Unión Europea indícanos que «o termo multilinguismo aplica-se a uma situação na qual diversas línguas são faladas numa dada área geográfica e à capacidade de uma pessoa dominar várias línguas. Assim, o multilinguismo é uma característica-chave da Europa em ambas as suas acepções.

As vantagens de conhecer línguas estrangeiras são inquestionáveis. A língua é via para a compreensão de outros modos de vida, o que, por sua vez, abre o caminho para a tolerância intercultural. Além disso, as competências lingüísti-

cas tornam mais fácil traballar, estudar e viajar através da Europa e permiten a comunicación intercultural».

Tamén establece como: «Factores determinantes numa sociedade multilingüe:

- O obxectivo a longo prazo de que todos os cidadáos da UE falem dúas línguas para além da súa lingua materna
- Aprendizagem de línguas ao longo da vida desde uma idade muito precoce
- A importância da educación».

A campaña da Universidade de Vigo: *Europa é plurilingüe, quen sabe galego sabe algo máis* recolle de forma sintética os beneficios do plurilingüismo no tocante á ampliación das capacidades cognitivas, capacidades de aprendizaxe e, en xeral, un ensanchamento das oportunidades en sentido amplo. «A experiencia en moitos países mostra que a educación bilingüe que combina a instrución na lingua materna co ensino na lingua nacional dominante abre oportunidades educacionais e doutro tipo» (IDH, 2004). E como ben di o mencionado documento «ninguén terá liberdade para falar/escribir entre varias linguas se só sabe falar e escribir unha. Non pode haber liberdade lingüística sen coñecemento lingüístico».

MULTILINGÜISMO ADITIVO

O conxunto das políticas lingüísticas desenvolvidas en Galiza, mesmo as propostas máis ousadas neste sentido, tenden a procurar o bilingüismo, comprendido como unha forma en que o conxunto da cidadanía dispón de xeito efectivo de dúas linguas. Ao meu xuízo, as accións públicas, privadas e sociais de promoción do idioma galego teñen o bilingüismo como meta social; outra cousa é que para acadar este obxectivo os poderes públicos deban actuar decididamente en favor do galego, para compensar a desigualdade estrutural de partida entre as diferentes comunidades de falantes. Ten xerado gran confusión a utilización do termo bilingüismo, non como un obxectivo social, senón como forma de actuación pública que trata de xeito formalmente equiparable dúas realidades cunha desigualdade real de fondo.

Xa teño comentado que en Galiza a única sociedade monolingüe imaxinable é en castelán, e que na práctica os galegofalantes somos os bilingües reais. As

accións en favor do galego son para que Galiza sexa unha comunidade efectivamente bilingüe; por iso, un non acaba de entender como este termo, xunto a outros como liberdade, tolerancia, etc., son valores socialmente hexemonizados polos detractores da normalización lingüística.

É importante comprender a promoción do idioma galego como unha estratexia para aumentar as capacidades humanas; dito en negativo, que non reducimos as oportunidades relacionadas co uso do castelán. Como sinala Will Kymlicka «as desigualdades no acceso a unha lingua privilexiada eran unha das principais orixes doutras desigualdades sociais. A igualdade social só podería acadarse a través da igualdade na aprendizaxe e o uso da lingua». Entendo que a promoción do idioma galego non debe identificarse cunha mingua das posibilidades que nos ofrece o castelán, non só porque sexa pouco realista, senón porque estaríamos pechándolles portas ás galegas e galegos. En todo caso, non hai base empírica ningunha que poida sustentar ese futuro; o que sabemos a día de hoxe é que as persoas que dispoñen de altas destrezas en lingua galega tamén as teñen en lingua castelá.

IDENTIDADE EXPRESIVA, A LINGUA GALEGA E A IDENTIDADE COMO PROXECTO

O cambio cultural que se está a producir nas sociedades occidentais asígnalles maior importancia aos «valores de autoexpresión». «Estes valores danlles crecente importancia ás liberdades políticas e civís da democracia, que lles ofrece máis liberdade ás persoas para perseguir a liberdade de expresión e autorrealización. Os novos valores de autoexpresión transforman a modernización nun proceso de desenvolvemento humano ao fomentar unha sociedade que está cada vez máis centrada nas persoas. Velaquí un reflexo dunha transformación humanista da modernidade [...]. Unha maior énfase nos valores de autoexpresión conduce a xente á demanda de defender a liberdade de elección» (Inglehart e Welzel).

Na sociedade moderna, a identidade non é algo dado, unha mera adscrición a un colectivo, senón un exercicio de liberdade de opción no que se conectan elementos dunha traxectoria vital ou colectiva cun proxecto que te vincula a determinada comunidade humana. A identidade cobra sentido cando hai posibilidade de opción. «Despois de todo, preguntar “quen es ti” só cobra sentido cando se cre que un pode ser alguén diferente ao que é» (Zygmunt Bauman).

Que un opte polo que ten máis próximo, polo «propio», non deixa de ser unha opción, «mesmo a decisión de afirmar unha identidade minoritaria adquirida ao nacer non é xa unha actitude natural senón que se converte nun acto de elección fronte a toda unha gama de alternativas accesibles» (Rainer Baubök).

A feliz expresión adoptada por Xan Bouzada e Anxo Lorenzo, de «lingua de liberdade», sintetizaba moi ben os novos usos da lingua galega; o idioma aparece como un compoñente dunha identidade expresiva, que os suxeitos utilizan como unha maneira de mostrarse no mundo. Pero a identidade tamén é complexa –múltiple e variable– e muda en función dos contextos e dos «outros» sobre os que se define o «eu». Ademais, non é algo simplemente externo, no que as persoas se relacionan co mundo exterior, senón algo constitutivo do propio «eu», a identidade é un proxecto sempre en proceso. Neste sentido, desde estas liñas alentamos a promover a consciencia da propia identidade; se a identidade non é só o que un/ha é senón como un/ha se vai facendo –en relación co contorno–, cobra moita relevancia a reflexividade. Unha identidade reflexiva que poña en relación o que un/ha é co que un/ha ambiciona ser, a identidade debe ser tamén unha estratexia emancipadora que nos permita mellorar na vida.

A LINGUA GALEGA E A POTENCIALIDADE DA COMUNICACIÓN LUSÓFONA

É unha oportunidade extraordinaria –que rompe en parte a consideración do galego como lingua minoritaria– o vínculo que ofrece o idioma galego para conectarnos cun espazo comunicativo internacional nunha das linguas máis faladas do mundo. Neste sentido, deberíamos estreitar a relación simbólica co mundo lusófono e incrementar de xeito importante os intercambios comunicativos entre as comunidades de lingua portuguesa e Galiza. Ao meu xuízo, deberíamos «desconnotar» ideoloxicamente esta conexión e apreciar a potencialidade para a cidadanía galega –que a Comunidade Estremeña nos leve a dianteira neste ámbito débese a un complexo bastante absurdo–; o feito de non a aproveitar limita as oportunidades das que os galegos e galegas xa poderían dispor con escaso esforzo suplementario. Obviamente, este lazo ten proveito para a sociedade galega en diversas dimensións e resulta especialmente interesante para reforzar os nosos vínculos coa eurrrexión Galiza-Norte de Portugal, e tamén a potencialidade de Brasil para a nosa relación con América.

O VALOR PARA A COMUNIDADE. SUSTENTABILIDADE: VALOR PÚBLICO DA LINGUA

«Para expandir as liberdades culturais, requírense políticas explícitas que aborden as negacións das liberdades culturais» (IDH, 2004); as políticas lingüísticas en Galiza abordan esta situación. Para que unha comunidade cultural «minoritaria» exista como opción cómpre que as institucións velen pola súa supervivencia. As maiorías teñen dereito a utilizar os poderosos recursos do Estado moderno para manter e desenvolver a súa cultura nacional (W. Kymlicka).

No noso caso, as institucións do autogoberno deben salvagardar a lingua galega como un valor público que protexer, algo valioso que debe desenvolverse para que poida ser unha alternativa que permaneza viva para os habitantes de Galiza presentes e futuros. A sustentabilidade dunha comunidade lingüística (A. Bastardas) quere dicir salvagardar un compoñente valioso para as persoas.

O concepto de lingua propia pode ser considerado neste sentido, os poderes públicos galegos son os encargados de velar polo desenvolvemento da lingua como un ben público intanxible, valioso para o conxunto da comunidade, e como unha opción efectiva na nosa sociedade. As institucións públicas galegas deben garantir a súa sustentabilidade.

DIGNIDADE IGUALITARIA E INTEGRACIÓN SOCIAL

A idea de liberdade cultural inclúe a igualdade efectiva de oportunidades; isto precisa políticas de acción positiva para compensar as desvantaxes estruturais; en termos constitucionais, «remover os obstáculos» que manteñen a discriminación social. A política lingüística procura, entre outras cousas, velar polo dereito dos galegofalantes a utilizar a súa lingua en todos os ámbitos da vida –dereito que teñen garantido os que falan en castelán en Galiza.

Ademais, a promoción da lingua galega ten en Galiza unha dimensión de «inclusividade simbólica» e de integración social; «recoñecer unha lingua implica máis que a súa mera utilización. Simboliza o respecto polas persoas que a falan, a súa cultura e inclusión total na sociedade» (W. Kymlicka). Ten un valor importante para a cohesión social e territorial das galegas e galegos.

Fronte á «identidade negativa» aínda presente no noso país, a política lingüística ten un compoñente de promoción da dignidade igualitaria e a identi-

dade positiva de todas as persoas. Unha «política de recoñecemento» (Charles Taylor) outórgalles unha igual dignidade aos falantes da lingua que ten unha consideración social desprestixiada. Os poderes públicos deben actuar sobre unha das fontes de discriminación social que opera na sociedade galega.

En moitos sentidos, o galego é a lingua do pobo, «a énfase na importancia do “pobo” representa unha fonte de dignidade para todos os individuos, sexa cal sexa a súa clase [...]. O uso da lingua do pobo é unha confirmación de que a comunidade política lle pertence en realidade ao pobo e non á elite. De modo que non debера sorprendernos que a maioría das persoas sintan un profundo vínculo emocional co vernáculo, un vínculo que vai máis alá do interese puramente instrumental» (W. Kymlicka).

O VALOR PARA A HUMANIDADE. DIVERSIDADE CULTURAL

A diversidade consiste en apreciar o valor externo da cultura para os que non pertencen a ela, pero tamén ten un valor para os individuos en canto accesibilidade a outras culturas asociadas a grupos diferentes do propio. É dicir, creo que a importancia da diversidade non ten que ver coa «diferenza» cultural, senón coa ampliación das oportunidades das persoas a través do diálogo intercultural.

En palabras de Rainer Baubök, «o valioso da diversidade non é simplemente a diferenza, senón o feito de que proporciona oportunidades de comunicación entre formas de vida elixidas e reflectivas. Non hai, xa que logo, xustificación ningunha para impor a diversidade segregando grupos e animándoos a procurar preservar prácticas culturais tradicionais. A diversidade accesible é algo que se opón tanto á uniformidade a través da asimilación como á diferenza a través da segregación». Entendo que as sociedades modernas non poden comprender as culturas como totalidades holísticas e, polo tanto, a diversidade é algo constitutivo de calquera sociedade moderna, que pode reforzar por consideralo algo valioso a través do diálogo con «outras culturas».

PECHE

É posible que o exercicio que veño de facer non achegue novos argumentos para a promoción da lingua galega, e que vaia máis ben na liña de lexitimación do

que hai. En todo caso, penso que é útil apuntalar as razóns da normalización lingüística que están na base da intervención pública das nosas institucións.

Como diría Will Kymlicka, «os liberais igualitaristas desexan ser tomados en serio, e tipicamente concíbense a si mesmos como articuladores das normas e valores básicos da cultura política existente, máis que como creadores dun sistema utópico de valores que nada ten que ver coas conviccións da xente». Penso que é un exercicio que debemos facer, pretencioso, pero necesario.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ CÁCCAMO, Celso (1987): «Fala, bilingüismo, poder social», *Agália* 10, AGAL, 127-150.
- BASTARDAS I BOADA, Albert (2004): «Cap a una 'sostenibilitat lingüística': conceptes, principis i problemes de l'organització comunicativa dels humans per al segle XXI», en *Diàleg sobre 'Diversitat lingüística, sostenibilitat i pau'*, Barcelona, Fòrum Universal de les Cultures.
- BAUBÖK, Rainer (1999): «Justificaciones liberales para los derechos de los grupos étnicos», en Soledad GARCÍA & Steven LUKES, *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*, Madrid, Siglo XXI.
- BAUMAN, Zygmunt (2005): *Identidad*, Madrid, Losada.
- BECK, Ulrich; Anthony GIDDENS & Scot LASH (2001 [1994]): *Modernización reflexiva*, Madrid, Alianza.
- BENHABIB, Seyla (2006 [2002]): *Las reivindicaciones de la cultura. Igualdad y diversidad en la era global*, Buenos Aires, Katz.
- BERLIN, Isaiah (1998 [1969]): «Dos conceptos de libertad», en *Cuatro ensayos sobre la libertad*, Madrid, Alianza.
- BOURDIEU, Pierre (1999 [1985]): *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*, Madrid, Akal.
- BOUZADA, X. (2005): «Cambio de valores e o futuro da lingua galega», *Grial* 165, 80-93.
- BOUZADA, X. & A. M. LORENZO SUÁREZ (1997): *O futuro da lingua. Elementos sociolingüísticos para un achegamento prospectivo da lingua galega*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- CABRERA, Julio (1992): *La nación como discurso. El caso gallego*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas.
- CALVET, Louis-Jean (1998 [1996]): *A (Socio)lingüística*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- CARBALHO CALERO, Ricardo (1990): *Do galego e da Galiza*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- CASARES BERG, Håkan *et al.* (2003): «Actitudes lingüísticas en Galicia», *Grial* 160, pp. 52-59.
- CASTELLS, Manuel (2003 [1997]): *La era de la información, vol. 2. El poder de la identidad*, Madrid, Alianza.
- CIDADANIA, REDE DE APLICACIÓNS SOCIAIS (2002). *O proceso de normalización do idioma galego (1980-2000). Volume I: Política lingüística: análise e perspectivas*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- COOPER, Robert Leon (1997 [1989]): *La planificación lingüística y el cambio social*, Cambridge, Cambridge University Press.
- DIRECCIÓN XERAL DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA (2004): *Plan xeral de normalización da lingua galega*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- FERNÁNDEZ PAZ, A.; A. M. LORENZO SUÁEZ & F. RAMALLO (2007): *A planificación lingüística nos centros educativos*, Santiago de Compostela, SXPL-Xunta de Galicia.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Mauro (2000): «Cuando los hablantes se niegan a elegir: multilingüismo e identidade múltiple en la modernidad reflexiva», *Estudios de Sociolingüística* 1, Universidade de Vigo.
- FERREIRA, Xavier *et al.* (2005): *Estatuto xurídico da lingua galega*, Vigo, Xerais.
- FLETCHER, George (2003): «Razones para la autodefensa lingüística», en Robert MCKIM & Jeff MCMAHAN (comps.), *La moral del nacionalismo*, Barcelona, Gedisa.
- GARCÍA NEGRO, María Pilar (2000): *Direitos lingüísticos e control político*, Santiago de Compostela, Laiovento.

- GRIGNON, Claude & Jean Claude PASSERON (1992): *Lo culto y lo popular*, Madrid, La Piqueta.
- GRIN, François (2000): *Evaluating policy measures for minority language in Europe*, Flensburg, European Centre for Minority Issues (ECMI).
- IBARRA, Pedro (2005): *Nacionalismo: Razón y pasión*, Barcelona, Ariel.
- IGLESIAS ÁLVAREZ, Ana (2003): *Falar galego: «no veo por qué»*, Vigo, Xerais.
- INGLEHART, Ronald & Christian WELZEL (2006 [2005]): *Modernización, cambio cultural y democracia: la secuencia del desarrollo humano*, Madrid, CIS.
- JARDÓN, Manuel (1993): *La «normalización lingüística», una anomalía democrática. El caso gallego*, Madrid, Siglo XXI.
- KOENIG, Matthias (1998): *El buen gobierno democrático en las sociedades multiculturales*, Documento de debate n.º 30, MOST, UNESCO.
- KYMLICKA, Will (1996 [1995]): *Ciudadanía multicultural. Una teoría liberal de los derechos de las minorías*, Barcelona, Paidós.
- KYMLICKA, Will (2003 [2001]): *La política vernácula. Nacionalismo, multiculturalismo y ciudadanía*, Barcelona, Paidós.
- LORENZO GALLEG0, Marcos (2005): *Liquidación de existencias*, Ourense, Difusora.
- LORENZO SUÁREZ, Anxo (2005) «Planificación lingüística de baixa intensidade: o caso galego», *Cadernos de Lingua 27*, Real Academia Galega.
- LOSADA, Antón (2002): «Las instituciones importan: Identidad nacional y autogobierno en España: el caso gallego», en *Identidad y autogobierno en sociedades multiculturales*, Barcelona, Ariel.
- MAIZ SUÁREZ, Ramón (1997): *A idea de nación*, Vigo, Xerais.
- MAIZ, Ramón & Willian SAFRAN (coords.) (2002 [2000]): *Identidad y autogobierno en sociedades multiculturales*, Barcelona, Ariel.
- MILLER, David (1997 [1995]): *Sobre la nacionalidad*, Barcelona, Paidós.
- MONTEAGUDO, H. (1997): «Quince anos de política lingüística», *Grial* 136, 527-548.
- MONTEAGUDO, H. (1999): *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia.
- MONTEAGUDO, H. (2002): «A lingua galega na sociedade: descrición actual e perspectivas de futuro», en VV.AA., *A normalización lingüística a debate*, Vigo, Xerais, 7-46.
- MORIN, Edgar (2003 [1990]): *Introducción al pensamiento complejo*, Barcelona, Gedisa.
- MOURE, Teresa (2003): «A batalla das linguas no mundo actual. Multilingüismo e antiglobalización», *Grial* 160, pp. 19-29.
- NELDE, Peter; Miquel STRUBELL & Glyn WILLIAMS (1996): *Euromosaic: Producción e reprodución de grupos lingüísticos minoritarios da Unión Europea*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- NINYOLES, Rafael (1990 [1975]): *Estructura social e política lingüística*, Vigo, Ir Indo.
- NUSSBAUM, Martha C. (1999 [1996]): *Los límites del patriotismo. Identidad, pertenencia y «ciudadanía mundial»*, Barcelona, Paidós.
- PROGRAMA DAS NACIÓNS UNIDAS PARA O DESENVOLVEMENTO (PNUD) (2004): *Informe sobre desarrollo humano 2004. Libertad cultural en el mundo diverso de hoy*, Barcelona, Mundi-Prensa.
- RAMALLO, Fernando; Gabriel REI DOVAL e Xoán Paulo RODRÍGUEZ YAÑEZ (2000): *Manual de Ciencias da Linguaxe*, Vigo, Xerais.
- REGUEIRO TENREIRO, Manuel (1999): *Modelo harmónico de relación lingüística. Estudio en Galicia*, [A Coruña], 3C3.

- REI-DOVAL, Gabriel (2007): *A lingua galega na cidade no século XX. Unha aproximación sociolingüística*, Vigo, Xerais.
- REQUEJO, Ferran (coord.) (2002): *Democracia y pluralismo nacional*, Barcelona, Ariel.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, Alfonso Daniel: (2000 [1961]): *Sempre en Galiza*, Vigo, Galaxia.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Francisco (1991 [1976]): *Conflicto lingüístico e ideoloxía na Galiza*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- ROMAINE, Suzanne (2002): «The Impact of Language Policy on Endangered Languages», en Matthias KOENIG (ed.), *IJMS Vol. 4, N.º 2, 2002 Protecting Endangered Minority Languages: Sociolinguistic Perspective*, UNESCO.
- SANTAMARINA FERNÁNDEZ, Antón (1998): *A linguaxe e as linguas. Ramón Piñeiro revisado ós 30 anos do seu ingreso na RAG*, A Coruña, Real Academia Galega.
- SECCIÓN DE LINGUA (2005): *A sociedade galega e o idioma: evolución sociolingüística de Galicia (1992-2003)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- SEMINARIO DE SOCIOLINGÜÍSTICA (1994): *Lingua inicial e competencia lingüística en Galicia*, A Coruña, Real Academia Galega.
- SEMINARIO DE SOCIOLINGÜÍSTICA (1995): *Usos lingüísticos en Galicia*, A Coruña, Real Academia Galega.
- SEMINARIO DE SOCIOLINGÜÍSTICA (1996): *Actitudes lingüísticas en Galicia*, A Coruña, Real Academia Galega.
- SIGUÁN, Miquel (2005): *La europa de las lenguas*, Madrid, Alianza.
- SUBIELA, X. (2002): «Política lingüística en Galicia», en VV.AA., *A normalización lingüística a debate*, Vigo, Xerais, 83-130.
- TAYLOR, Charles (2001 [1992]): *Multiculturalismo y la «política del reconocimiento»*, Madrid, FCE.
- UNESCO-AD HOC EXPERT GROUP ON ENDANGERED LANGUAGES (2003): *Language Vitality and Endangerment*, UNESCO.
- VARENNES, Fernand de (1997): *Hablar o no hablar. Los derechos de las personas pertenecientes a minorías lingüísticas*, Documento do Grupo de traballo sobre as minorías das Nacións Unidas.
- VV.AA. (1997): *Perspectivas da normalización lingüística*, Grial 136, Vigo, Galaxia.